

The Necessity of the Re-correction of Majdoddin Hamgar's Divan

Farahnaz Vatankhah*

Abstract

Khajeh Majdoddin Hamgar is a proficient poet of the Atabakan era of Persia, especially Abu Bakr Sa'd and Sa'd Abu Bakr Zangi. A scholarly correction of his divan with more than 7000 verses, like other written heritage, is necessary not only because of preserving and perpetuating examples from ancient texts historically, intellectually, politically, socially, and literary but also because of showing aspects of the poet's life and works. *Divan Majd* was first published by Ahmad Karami in 1996, and, then in 1997, part of it was corrected by Mostafa Monsef, as a master thesis. Considering the necessity of re-correcting, examining, and comparing 18 manuscripts and anthologies, the present study illustrates cases of failures and errors in the two previous corrections (especially in the printed copy) including not introducing the exact version, not recording the full version of the alternatives, errors in expressing the format of the poems, many errors in the text, misreading of the copies, and so on. Also, the re-correction contains newly-written poems in odes and quatrains that the printed version lacks. Due to the unavailability of a complete copy and the precedence of one or more copies over another version (except in quatrains, which are sometimes incomplete) in the re-correction, the proofreader has tried to obtain a text close to what emerges from the poet's mind in an eclectic and intermediate method. In addition, by examining the memoirs and some of Majd's poems on the anthologies and setting up introductions and annotations on some of the cases, some vital neglected points are presented.

Introduction

Khajeh Majdoddin Hamgar (607-686 AH) was a poet during the chaotic period of Mongol's attacks. Once, running from the chaotic situation to find the pacifism, he took refuge to Atabakan Solghori shrine, Joveinin clan, and Gharakhataian in Kerman and tested his perception in various literary genres. The important issue about Majd's Divan is the difference regarding the number of his verses. Some believe that his verses are a few (Hedayat, 1340 AH/ 1951). In some references, the number of his verses reach 12000 verses (Manuscript No. 2367). It seems that the number of his verses ranges from 2000 to 12000. This difference partly is due to the lack of a comprehensive and precise divan close to the poet's era. Another reason is that attention at that time was paid to odes and other genres of the divan, especially lyrics and pieces were ignored. In the present edition of the divan, edited by Ahmad Karami, the number of verses reaches 6000. However, the number of verses in the edition, edited by Mustafa Monsef, reaches 2645 verses. The number of verses in the new edition is more than 7000 and the main reason for this difference is in the quatrains, then odes and pieces.

Materials and Methods

In proofreading of the divan, the author of the present study has used 18 manuscripts and compilations, some of which are as follows:

Manuscript No. 3713, British Museum Library, written in 697 AH by Mohammad Alishah ben Ali ben Mahmood Esfahani. A manuscript of Majd Rubaiyat is available which has 610 quatrains. The picture of this manuscript is available in Minovi library (numbers 234 and 235).

Manuscript No. 582, Tehran University, 255 pages with 15 lines per each page, in the 10th and 11th centuries AH.

Manuscript No. 6041, Tehran University: with no date, 93 pages with various lines.

Manuscript available in Paris Library No.1/791, 72 pages with 18 lines on each page. The video of it is available at Tehran University (number 1322).

Manuscript of Bodleian Library No. 678 Eliot 56: with no date, 191 pages with 15 lines per each page, written by Mohammad Shirazi, its film is available in Tehran University (number 894).

* PhD, Faculty Member, Department of Literature and Humanities, Islamic Azad University of Khomeinishahr, Isfahan, Iran (Corresponding Author Email: farah.vatan13@gmail.com)

Manuscript of Istanbul University Library No.UK.FY.377, 219 pages with 12 lines on each page. Two vignettes with inlaid and illumination, written about the 9th century AH.

Manuscript of Islamic Parliament Library: 150 pages with 18 lines on each page. At the end of the edition, this line is available: "Finished".

Manuscript No. 2660 Parliament Library, 22 lines written by Mohammad Hassan including three divans by Imami, Zahir Faryabi, and Majd Hamgar.

Manuscript No. 1915 National Library, 74 pages 15 lines. At the end of the book after the description of Majd Hamgar, we have this line: "Finished the book by the help of great God". It has been written on the 24th of Ramadan 1263 AH.

Manuscript No. 5514, Malik Library, 110 pages with 11 lines each page, written in 1283 AH.

Discussion of Results and Conclusions

The Divan Majdoddin Hamgar's, the famous poet of the 7th century AH, was proofread twenty years ago by Ahmad Karami and then published. Later, with comparing some other manuscripts, it was proofread critically as a MA thesis. However, these editions have some mistakes. The most important mistakes in Karami's correction are: not recording the full version of the alternatives, error reading, misreading, spelling mistakes and disorders, punctuation, rhythm, etc. In the second correction, there are some misreading and copy defects. Hence, the author of the present study, by understanding the importance of proofreading again, has tried correcting some of the mistakes and defects by comparing the available editions again. Although selecting the basic edition has been impossible due to the principles of such selection, it provides a corrected text which is done through a critical and eclectic method by comparing 18 manuscripts and anthologies.

Keywords: Majdoddin Hamgar, Divan, Karami's Correction, Re-correction

References

1. Bashari, J. (2008). The Sin of Fate Is This; This Is Not the Sea's Sin. *Nameh Farahengestan*, 10(3), 48-68.
2. Brown, E. (1948). *From Sadie to Jami*. Translated by Ali Asghar Hekmat. Tehran: Avicenna Publication.
3. Dehkhoda, A. (1994). *Terminology*. Tehran: Tehran University Publication Company.
4. Derayati, Mostafa (2012). *The List of Iran's Manuscripts (Fankha)*. Tehran: Documents Organization and Islamic Republic of Iran's Library.
5. Hamgar, M. (1996). *Divan*. Proofreading by Ahmad Karami. Tehran: Ma Publication.
6. Hashempoor Sobhani, T., & Aghsoo, H. (1995). *The List of Persian Manuscripts of Istanbul Library*. Tehran: Office of Humanities and Cultural Studies.
7. Hedayat, R. (1961). *Majmaolfosaha*. Tehran: Amir Kabir Publication.
8. Ibn Favati, K., & Abdolrazzagah, A. (1995). *Majmaoladab fi Mojamolalghab*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
9. Ibn Yoosef Shirazi (1939). *The List of Parliament Library*. Tehran: (n.p.).
10. Mirafzali, S. A. (2008). Anthology of Majd Hamgar Rubaiyat Written by His Grandson. *Nameh Baharestan*, 8-9(12-13), 337-346.
11. Monsef, M. (1998). *Critical Proofreading of Majd Hamgar Divan*. MA Thesis, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran.
12. Sharikamin, Sh. (1978). *The Dictionary of Divani Expressions of Mongol Period*. Tehran: Art and Literature Academy.
13. Yalameha, A. (2012). A Comparative Study of Majd Hamgar Rubaiyat of British Edition with Other Manuscripts and Printed Editions. *Text Study of Persian Literature of Isfahan University*, 4(13), 73-90.
14. Zarinkoob, A. (1984). *An Anthology of Persian Poetry*. First Edition. Tehran: Novin Publication.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۱۴۶-۱۲۷

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱

Doi: [10.22108/RPLL.2020.121521.1667](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.121521.1667)

ضرورت تصحیح مجدد دیوان مجدالدین همگر

فرحناز وطن‌خواه*

چکیده

خواجه مجدالدین همگر، شاعر توانای عصر اتابکان فارس، به‌ویژه ابوبکر سعد و سعد ابوبکر زنگی است. دیوان او بیش از ۷۰۰۰ بیت دارد و تصحیح علمی آن مانند دیگر میراث‌های مکتوب، به حفظ و ماندگاری نمونه‌ای از متون کهن می‌انجامد؛ همچنین این تصحیح از دیدگاه بررسی‌های تاریخی، فکری، سیاسی، اجتماعی و ادبی این دوران و نیز نمایاندن زوایایی از احوال و آثار شاعر نیز بایسته و شایسته است. نخستین بار احمد کرمی دیوان مجد را در سال ۱۳۷۵ به چاپ رسانید و بار دیگر مصطفی منصف بخشی از آن را برای پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در سال ۱۳۷۶ تصحیح کرد. این مقاله با اشاره به ضرورت تصحیح دوباره دیوان، ضمن بررسی و مقابله هجده نسخه و جنگ، نمونه‌هایی از نارسایی‌ها و خطاهای موجود در دو تصحیح پیشین (به‌ویژه دیوان چاپی) را نشان می‌دهد؛ از آن جمله است: معرفی نکردن دقیق نسخ؛ ضبط نکردن کامل نسخه‌بدل‌ها؛ خطا در بیان قالب اشعار؛ غلط‌های فراوان در متن؛ بدخوانی نسخ و غیره. همچنین تصحیح دوباره دربردارنده اشعار نویافته‌ای در غزلیات و رباعیات است که دیوان چاپی از آن بی‌بهره است؛ به سبب در دسترس نبودن نسخ کامل و اقدام و برتری نداشتن کامل یک یا چند نسخه بر دیگر نسخه‌ها (به جز در رباعیات که گاهی نسخه اقدام و گاهی نیز ناقص موجود است)، مصحح در تصحیح دوباره، به شیوه التقاطی و بینابین کوشیده است متنی ارائه دهد که به متن برآمده ذهن شاعر نزدیک باشد؛ همچنین با بررسی سخنان ذکرشده در تذکره‌ها و بخشی از اشعار مجد در سفینه‌ها و تنظیم مقدمه و تعلیقاتی چند از نکات لازم، برخی نکته‌های فراموش شده بیان می‌شود.

واژه‌های کلیدی

مجدالدین همگر؛ دیوان؛ تصحیح کرمی؛ تصحیح مجدد

۱- مقدمه

روزگار پر آشوب ترکتازان مغول همواره سنگینی سوگ و اندوه نشسته بر شانه‌های فرهنگ و تمدن این کهن دیار

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، عضو هیئت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی خمینی‌شهر، اصفهان، ایران.

را یادآور است؛ ازسوی دیگر تداعی اقتدار بزرگ‌مردانی است که شالوده‌اندیشه‌های خود را با حمایت خاندانی ادب‌پرور بر پایه‌های استوار بنا نهادند و نقش آشوب درون را بر اوراق دیوان‌ها و دیگر آثار خود به یادگار گذاشتند.

خواجه مجدالدین هبة الله بن محمد (احمد) همگر (۶۰۷-۶۸۶ ق) شاعر این ایام نیز گاه‌وبیگاه، دامان خویش را از ورطه آشوب‌ها برکشید و به سودای بازیافتن آرامش به آستان‌هایی مانند بارگاه اتابکان سلغری، خاندان جوینی و قراختاییان کرمان پناه برد و قریحه خود را در انواع ادبی آزمود. اگرچه برخی ظهور سعدی در این دوران را سبب غفلت از او و برخی از هم‌عصرانش دانسته‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۷۷)، توانایی‌ها، مهارت‌ها و ابداعات او در برخی زمینه‌ها سزاوار چشم‌پوشی نیست.

در معرفی «مجد همگر» اغلب منابع از دیرباز تاکنون، او را مدیحه‌سرای اتابکان فارس و خاندان جوینی دانسته‌اند و در گامی فراتر به اشاراتی بر نقادی، زودشعری و بدیهه‌سرایی، استنساخ کتاب، حبسیه‌سرایی مجد و مواردی از این دست بسنده کرده‌اند؛ گاهی نیز با بیان عبارات توصیفی درباره شاعر، از ذکر دقیق شعری او غفلت ورزیده‌اند؛ حال آنکه دیوان مجد آینه‌ای روشن‌گر از عصر و دورانی است که در آن می‌زیسته و به‌یقین دگرگونی‌های این عصر تأثیری بسزا در احوال درونی شاعر و ظهور این احوال در شعر او داشته است.

برای شناخت مجد، بیش از هر منبع دیگر، استناد به شعر او نخستین راهگشاست. مجد به سنت شاعران و به‌شیوه مفاخره به مهارت‌های خود اشاره کرده و در سراسر دیوان، لفظ و معنی گواه بخشی از اندیشه‌ها و توانایی‌های اوست؛ اگرچه اشعار او گاهی از حصار شخصی و مناسبات و روابط فردی فراتر نمی‌رود، گاهی نیز نشان‌دهنده سیمای اجتماعی، تاریخی، سیاسی و مذهبی عصر شاعر است؛ ازاین‌رو ارائه متنی منقح از دیوان و بررسی زندگی شاعر با استناد به متن اشعار و سیر تاریخی مشخصی که به‌روشنی از خلال ابیات ترسیم می‌شود، امری ضروری است.

ابن‌فوطی مجد را صاحب دیوانی در جمیع فنون می‌داند: «له دیوان حسن فی جمیع فنون» (ابن‌فوطی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۵۴۷)؛ این سخن او بیانگر اعتبار اشعار مجد در میان هم‌عصران و نیز طبع‌آزمایی شاعر در موضوعات و فنون و احتمالاً قالب‌های مختلف شعری است.

آنچه درباره دیوان مجد اهمیت دارد، تفاوت سخنان درباره شمار ابیات اوست. برخی شمار ابیات او را بسیار اندک دانسته‌اند (هدایت، ۱۳۴۰، ج ۱، بخش ۳: ۲۰۷۶) و در برخی منابع شمار ابیات دیوان به دوازده هزار بیت می‌رسد (نسخه خطی ش: ۲۳۶۷). در هر حال این میزان در سخن تذکره‌نویسان و مصححان دیوان از ۲۰۰۰ بیت تا ۱۲۰۰۰ بیت در نوسان است. بخشی از این اختلافات برخاسته از نبود دیوانی جامع و دقیق نزدیک به عصر شاعر و نیز توجه بیشتر به قصاید و بی‌توجهی به قالب‌های دیگر دیوان به‌ویژه قطعات و غزلیات است؛ در چاپ موجود دیوان به تصحیح احمد کرمی، شمار این ابیات به حدود ۶۰۰۰ بیت و در تصحیح مصطفی منصف به ۲۶۴۵ بیت می‌رسد. شمار ابیات در تصحیح دوباره، بیش از ۷۰۰۰ بیت است. بیشترین علت این تفاوت در رباعیات و سپس غزلیات و قطعات است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

نخستین بار احمد کرمی در سال ۱۳۷۵ با همکاری انتشارات «ما» دیوان مجد را به چاپ رسانید؛ ایشان از نسخ

استفاده‌شده خود با مشخصات زیر یاد کرده‌اند:

- ۱) نسخه عکسی دانشگاه تهران به تاریخ ۱۰۰۵ و دیگر نسخ آن کتابخانه از سده ۱۱ به بعد؛
- ۲) دو نسخه به تاریخ ۱۰۰۷؛
- ۳) نسخ مجلس به تاریخ‌های ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۴۹ و نسخ بعد از سده ۱۱ کتابخانه مجلس؛
- ۴) نسخه کتابخانه ملک به تاریخ ۱۰۲۵ و نسخ بعد از سده ۱۱ ملک.

مصحح از نسخه موجود در موزه بریتانیا یاد کرده که در دسترس ایشان نبوده است؛ همچنین به تنظیم و تفکیک اشعار دیوان براساس نسخه ۱۰۰۷ و تصحیح براساس ۱۶ نسخه و جنگ اشاره کرده است (نقل با تلخیص از کرمی، ۱۳۷۵: ۸ و ۹).

دیوان مجد بار دیگر در سال ۱۳۷۶ به همت آقای مصطفی منصف برای پایان‌نامه کارشناسی ارشد و براساس نسخ زیر تصحیح شده است:

- ۱) کتابخانه پاریس موجود در دانشگاه تهران به شماره ۱۳۲۲ به‌عنوان نسخه اساس؛
- ۲) نسخه دانشگاه تهران به شماره ۶۰۴۱، نسخه کتابخانه بادلیان موجود در دانشگاه تهران به شماره ۸۰۱، نسخه کتابخانه بادلیان موجود در دانشگاه تهران به شماره ۸۹۴؛

۳) نسخ شماره ۱۳۶۶۴ و ۲۶۶۰ کتابخانه مجلس به‌عنوان نسخ کمکی (منصف، ۱۳۷۶: ع-غ).

همچنین سید علی میرافضلی نخستین بار درباره رباعیات مجد و معرفی نسخه ارزشمند این رباعیات، مقاله‌ای عالمانه نگاشته است (میرافضلی، ۱۳۸۷: ۳۳۷-۳۴۶). سپس احمدرضا یلمه‌ها با تکیه بر نسخه یادشده، برخی از رباعیات موجود در تنها تصحیح دیوان را بررسی و نقد کرده است (یلمه‌ها، ۱۳۹۱: ۷۳-۹۰)؛ سایر مقالات موجود درباره مجد همگر، در موضوعاتی مانند ویژگی‌های سبکی، زبانی، تاریخی و غیره است.

۲- بحث و بررسی

در این مقاله نخست، نسخه‌های موجود دیوان و شیوه انتخابی در تصحیح مجدد را بیان کرده‌ایم و سپس به شرح برخی از اشکالات دو تصحیح پرداخته‌ایم. بدیهی است از ذکر موارد اصلاحی در تصحیح دوم (منصف)، اشکالات تصحیح دوم که وجه درست آن در دیوان چاپی موجود است و همچنین از تکرار نقص‌ها و خطاهای رباعیات در تصحیح کرمی - که برخی از آنها در مقاله احمدرضا یلمه‌ها (یادشده در سطور پیشین) بررسی شده است - پرهیز کرده‌ایم.

۲-۱ معرفی نسخه‌های دیوان

نسخه‌های موجود دیوان که در تصحیح دوباره از آن بهره گرفته‌ایم، با ذکر علائم اختصاری عبارت است از:

۱) نسخه شماره ۳۷۱۳ کتابخانه موزه بریتانیا: «می»

مجموعه‌ای مشتمل بر چهار دیوان است؛ کتابت‌شده در ۶۹۷ ق. به دست محمدشاه بن علی بن محمود اصفهانی؛ نوه مجد همگر، اسحاق بن قوام، در اوراق سفید این دیوان‌ها، نسخه‌ای از رباعیات مجد را که حدود ۶۱۰ رباعی است، به خط نسخ جلی کتابت کرده است؛ تصویر نسخه به شماره ۲۳۴ و ۲۳۵ در کتابخانه مینوی موجود است. متأسفانه بخشی از این رباعیات ارزشمند به‌سبب ساقط‌شدن اوراق، از دست رفته است (برای معرفی

کامل این نسخه، رک: میر افضلی، ۱۳۸۷: ۳۳۷-۳۴۶.

۲) نسخه شماره ۸۵۸۲ دانشگاه تهران: «دان»

نستعلیق؛ ۲۵۵ برگ ۱۵ سطری؛ قرن ۱۰ و ۱۱؛ مجدول؛ در ابتدای برخی قطعات عنوان‌هایی آمده است که احتمالاً با خط دیگری افزوده شده است. نسخه از نظر اشتمال بر اغلب اشعار، کامل‌ترین نسخه است؛ اما غلط‌های املائی و نادرستی‌های «بسیاری» در کتابت کلمات و نیز در مواردی جابه‌جایی و افتادگی ابیات و حروف و کلمات دارد؛ در پایان نسخه آمده است: «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب» و تاریخ ندارد.

۳) نسخه شماره ۶۰۴۱ دانشگاه تهران: «دا»

نستعلیق؛ سده ۱۰؛ ۷۰ برگ ۱۵ سطری؛ با افتادگی آغاز و انجام؛ نیز در مواضع دیگر، افتادگی‌هایی دارد. در قطعات، غزلیات و رباعیات بسیار محدود و بدون ترکیب‌بند و ترجیع‌بند و در موارد محدود دارای عنوان اشعار است.

۴) نسخه شماره ۱۰۸۶۵ دانشگاه تهران: «دن»

نستعلیق؛ بی‌تا؛ ۹۳ برگ با سطور متفاوت؛ مجدول؛ دارای متن و حاشیه با افتادگی در آغاز نسخه و مخدوش در انجام نسخه و دربردارنده قصاید، غزلیات، قطعات، رباعیات و غیره است.

۵) نسخه موجود در کتابخانه پاریس شماره S.pv91/1: «پا»

نستعلیق؛ ۷۲ برگ ۱۸ سطری؛ فیلم آن در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۱۳۲۲ موجود است. در پایان نسخه آمده است: «تمت الديو ان بعون الملك المنان تحريرا في هشتم شهر شوال سنه ست و الف (۱۰۰۶)»، اما در فهرست نسخ بدون تاریخ معرفی شده است. ابیاتی از ابتدای نسخه ساقط شده و نیز در قطعات، غزلیات و رباعیات بسیار محدود است. بدون ترجیع‌بند و چند ترکیب‌بند است؛ همچنین ضبط‌های نادرست فراوانی دارد.

۶) نسخه کتابخانه بادلیان شماره ۶۷۸ الیوت ۵۶: «لن»

نستعلیق؛ مجدول؛ بی‌تا؛ ۱۹۱ برگ ۱۵ سطری؛ به خط قوام فرزند محمد شیرازی است؛ فیلم آن در دانشگاه تهران به شماره ۸۹۴ موجود است. صفحات در بخش‌هایی از نسخه جابه‌جا شده است و در غزلیات و اغلب قطعات نقص دارد.

۷) نسخه کتابخانه بادلیان شماره ۵۶۵/۵ الیوت ۸۵: «ل»

نستعلیق؛ مجدول؛ ۵۲ برگ ۱۷ سطری؛ تاریخ ۱۰۰۵؛ فیلم آن در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۸۰۱ موجود است؛ فقط مشتمل بر قصاید است و ضبط‌های نادرست فراوان دارد؛ در ادامه دیوان مجد، دیوان شمس طبسی آمده است؛ از این‌رو در فهرست نسخ، اوراق آن ۹۸ برگ آمده است.

۸) نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول شماره UK.FY.377

نستعلیق ممتاز؛ ۲۱۹ برگ ۱۲ سطری؛ دو سرلوحه مذهب و مرصع مزدوج بسیار نفیس؛ مجدول طلائی و الوان؛ قرن ۹ (هاشم‌پورسبحانی و آق‌سو، ۱۳۷۴: ۱۷۹). بدون قطعه است و در غزل نقص دارد. غلط‌های فراوان دارد؛ چه در املا کلمات و چه در خوانش اشعار. به نظر می‌رسد تاریخ یادشده برای کتابت نسخه حدس درستی نباشد؛ نسخه مهر ناخوانایی دارد (فقط نام محمد نمایان است).

۹) نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی: «مج ۱»

نستعلیق؛ ۱۵۰ برگ ۱۸ سطری؛ در پایان نسخه آمده است: «تمام شد کتاب مجدالدین همگر علیه‌الرحمه در تاریخ ذی‌حجه‌الحرام سنه ۱۳۰۲». ابیاتی از ابتدای نسخه ساقط و نسخه‌ای نسبتاً کامل در قالب‌های شعری است (گرچه در سنجش با نسخه «دان» نواقصی دارد).

۱۰) نسخه شماره ۲۶۶۰ کتابخانه مجلس شورا: «مج ۲»

نستعلیق ۲۲ سطری به کتابت محمد حسن؛ مشتمل بر سه دیوان امامی و ظهیر فاریابی و مجد همگر؛ «نسخه متعلق به استاد بهار بوده و ایشان در صفحه اول نسخه نوشته است: نسخه زیبایی است و دو دیوان اول [امامی] و سوم [مجد همگر] که از کبریت احمر کمیاب‌تر است، بسیار عزیزالوجود است. حرره به تاریخ ۱۳۰۰ شمسی، بهار غفر له» (به نقل از خویینی، ۱۳۹۴: مقدمه، بیست و نه). محدود در غزلیات، قطعات، رباعیات و بدون ترجیع‌بند و چند ترکیب‌بند است و ابیات به ترتیب قوافی منظم شده است.

۱۱) نسخه شماره ۱۳۶۶۴ کتابخانه مجلس شورا: «مج ۳»

نستعلیق ۷۱ برگ ۱۹ سطری (گاهی این رقم تغییر می‌کند)؛ محدود در غزلیات، قطعات، رباعیات و بدون ترجیع‌بند و چند ترکیب‌بند است. به دو خط کتابت شده و در حاشیه معنی برخی لغات و افتادگی‌های متن آمده است؛ نسخه مجموعه‌ای از چند رساله و ۹۳ برگ؛ ۷۱ برگ آن متعلق به دیوان مجد است. در پایان نسخه دو قطعه دیوان، به نقل از جنگی خطی و بدون تاریخ نقل شده است.

۱۲) نسخه شماره ۱۰۵۳ کتابخانه مجلس شورا: «مج ۴»

نستعلیق؛ ۲۳ سطری؛ به تاریخ ۱۰۰۹؛ شامل دو بخش: بخش نخست دیوان مجد همگر و بخش دوم *لوامع‌الاشراق* جلال‌الدین دوانی؛ محدود در غزلیات، قطعات، رباعیات و بدون ترجیع‌بند و چند ترکیب‌بند است؛ بعضی اوراق این نسخه جابه‌جا شده است.

۱۳) نسخه شماره ۱۰۳۲ کتابخانه مجلس شورا: «مج ۵»

نستعلیق؛ ۴۲ برگ ۱۹ سطری؛ به تاریخ ۱۰۱۰؛ مشتمل بر سه دیوان مجد همگر، عنصری و شمس طبسی؛ مشتمل بر قصاید و بدون قالب‌های دیگر است. نفیسی درباره این نسخه در بخش معرفی نسخه دیوان عثمان مختاری و ازرقی چنین گفته است: «این دو نسخه را یحیی نامی در شهر آکره به سال ۱۰۱۰ نوشته، از طرز خط و جدول‌کشی و کاغذ و قطع کتاب مسلم است که دیوان عنصری و مجد پیوسته این دو نسخه بوده و نویسنده مجموعه‌ای از دیوان‌ها نگاشته بوده و کتابفروشی آنها را از یکدیگر جدا ساخته و فروخته است» (نقل از ابن‌یوسف شیرازی، ۱۳۱۸، ج ۳: ۳۹۹-۴۰۰). این نسخه غلط‌های مشهور و فراوانی دارد.

۱۴) جنگ شماره ۲۳۲۶ کتابخانه مجلس شورا: «مج ۶»

مجموعه اشعار شاعران و ۹ صفحه ۲۸ سطری متعلق به اشعاری از مجد؛ خط ریز دربردارنده چند قصیده و قطعه و یک غزل؛ به سبب وجوه اغلب صحیح، در مقابله از آن بهره‌مند شدیم.

۱۵) نسخه شماره ۱۹۱۵ کتابخانه ملی: «مل»

شکسته نستعلیق؛ ۷۴ برگ ۱۵ سطری؛ در پایان نسخه پس از شرحی درباب مجد همگر آمده است: «تمت

الکتاب بعون الملك الوهاب در بیست و چهارم رمضان المبارک ۱۲۶۳. نسخه‌ای عنوان‌دار در اغلب قصاید و گاهی در قطعات است. محدود در غزلیات، قطعات، رباعیات و بدون ترجیع‌بند و چند ترکیب‌بند است؛ برخی لغات در حاشیه صفحات نخست، معنی شده است.

۱۶) نسخه شماره ۵۵۱۴ کتابخانه ملک: «ک ۱»

نستعلیق؛ ۱۱۰ برگ ۱۱ سطری. در پایان نسخه آمده است: «بتاریخ یوم الاثنین ۲۰ شهر جمادی‌الثانی ۱۲۸۳ دیوان فصاحت بنیان مولانا مجدالدین همگر شیرازی رحمة‌الله‌علیه صورت اتمام پذیرفت. کتبه العبد المذنب عبدالله غفر ذنوبه و ستر عیوبه». محدود در غزلیات، قطعات، رباعیات و بدون ترجیع‌بند و چند ترکیب‌بند است. در لابه‌لای برگ‌ها مهر «محمدحسین» دارد.

۱۷) نسخه شماره ۵۳۰۷ کتابخانه ملک: «ک ۲»

مجموعه نستعلیق؛ ۱۳ برگ ۳۱ سطری متعلق به قصایدی از مجد همگر؛ در حواشی نسخه، دیوان فرید آمده است.

۱۸) نسخه شماره ۵۳۱۹ کتابخانه ملک: «ک ۳»

مجموعه‌ای از اشعار شاعران مختلف و ۱۱ صفحه آن (۸۳۶-۸۳۵) متعلق به غزلیاتی از مجد همگر است که در حواشی و متن کتابت شده است؛ چند غزل این نسخه در نسخ دیگر نیامده است.

برخی از نسخ یادشده شباهت‌هایی دارند؛ از جمله: نسخه‌های دان، مج ۱، دن/لن، ت/دا، مج ۴/پا، مج ۲/ل،

مج ۵، ک ۲/مج ۳، مل، ک ۱.

۱۹) نسخ دیگر

علاوه بر نسخه‌های بالا، نسخ دیگری نیز به نام مجد فهرست شده است که برخی در دسترس نبوده و برخی به‌خطا به نام مجد فهرست شده است؛ برخی نیز عموماً منتخبی از اشعار مجد یا مجموعه‌هایی متعلق به سده‌های ۱۲ و ۱۳ ق. است که تعداد بسیار محدودی از اشعار مجد را در بر دارد؛ از آن جمله است:

- نسخه شماره ۲۴۰۳ کتابخانه مسجد اعظم قم به کتابت حسین بن عیسی حسینی که با عنوان دیوان «رهی» به نام مجد همگر ثبت شده است؛ اما هیچ‌کدام از اشعار آن از مجد نیست.

- نسخه شماره ۱۰/۳؛ اراک؛ عبدالحسین بیات؛ نستعلیق به تاریخ ۱۰۰۷، ۶۰۰۰ بیت؛ به کتابت نعمة‌الله بن عنایة‌الله خمایی کمره‌ای؛ شامل قصاید، قطعات، ترکیبات، غزلیات و رباعیات.

متأسفانه این نسخه با وجود اهمیت، اکنون موجود نیست و کرمی در مقدمه دیوان چاپی از تنظیم و تفکیک اشعار دیوان بر مبنای نسخه ۱۰۰۷ سخن می‌گوید که به نظر می‌رسد مراد او همین نسخه باشد (کرمی، ۱۳۷۵: ۹).

- نسخه شماره ۲۷۶۰؛ تبریز؛ ملی؛ بی‌تا؛ منتخب دیوان؛ خط نسخ؛ ۲۸ برگ (این نسخه نیز موجود نیست).

- نسخه شماره ۳۳/۲۰؛ تهران؛ مهدوی. نستعلیق کتابت عبدالله بن رئیس محمد جعفر؛ تاریخ ۱۲۶۲ ق. (این

نسخه نیز موجود نیست).

- نسخه شماره ۵۰۴۴ کتابخانه ملک؛ نستعلیق خوش ۱۱ برگ؛ به تاریخ ۱۰۲۵. دربردارنده گزینشی از برخی

از اشعار دیوان مجد است.

- نسخ شماره ۵۰۸۵، ۵۰۸۶ و ۵۱۱۲ کتابخانه ملک که منتخب اشعار و دربردارنده چند شعر محدود از مجد است.

- نسخه شماره ۱۳۱۱۴ کتابخانه ملی؛ ۳۷ صفحه ۲۰ سطر؛ منتخبی از قصاید، غزلیات، ترکیب‌بند، قطعات و رباعیات (از این نسخه در یک مورد از نسخه‌بدل‌ها، با عنوان «مل ۱» یاد کرده‌ایم).

- نسخه شماره ۵۹۷۶ کتابخانه مجلس؛ منتخب اشعار (این نسخه به نسخه پیشین شباهت کامل دارد و از این نسخه در یک مورد، در نسخه‌بدل‌ها با عنوان «مج ۷» یاد کرده‌ایم).

- نسخ شماره ۲۶۸۲، ۲۳۳۶، ۱۳۲۱۴، ۸۱۷۳، ۱۳۴۷۹، ۹۴۶۶ کتابخانه مجلس که منتخب اشعار شاعران و دربردارنده اشعاری محدود از مجد است.

در تصحیح دوباره، ۱۸ نسخه نخست بررسی و مقابله شد. سایر جنگ‌ها و نسخ (معرفی شده در شماره ۱۹ به‌جز موارد غیردسترس یا مواردی که به‌خطا به نام مجد معرفی شده است)، نکته درخور توجهی برای تصحیح نداشتند؛ همچنین نگارنده از برخی جنگ‌ها و سفینه‌های چاپی‌ای بهره برد که دربردارنده اشعار مجد بود.

ضبط‌های استنادشده از نسخه چاپی دیوان، نیز با عنوان «ج» معرفی شده است.

۲-۲ شیوه تصحیح دوباره دیوان

دیوان مجد از آن دسته دیوان‌هایی است که نسخ آن به‌جز در رباعیات، مربوط به سده‌های ۱۰ و ۱۱ و پس از آن بوده و از امتیاز نسخ نزدیک به عصر شاعر بهره‌ای نداشته است. بی‌تردید یکی از مشکلات تصحیح انتقادی و منقح دیوان تاکنون، دسترسی‌نداشتن به نسخه کامل و اقدم بوده است. متأسفانه اغلب نسخ دیوان مجد به‌جز در بخش قصاید، ناقص یا بدون قالب‌های دیگر است و نسخه‌های کامل نیز اشکالات فراوانی در ضبط دارد؛ چنانکه وضعیت این نسخ به‌گونه‌ای نیست که بتوان به یکی از آنها به‌طور کامل استناد کرد؛ از این‌رو تصحیح دوباره دیوان مطابق نسخه اساس امکان‌پذیر نبود و ناگزیر، با مقابله ۱۸ نسخه و جنگی که معرفی کردیم، در قالب‌های دیگر به‌جز رباعی، روش التقاطی و بینابین را برگزیدیم. نخست با استخراج کل اشعار از نسخه‌های مختلف، به‌ویژه نسخه «دان» که تعداد اشعار آن از سایر نسخ افزون‌تر است (به‌سبب نقص در چند مورد و نیز غلط‌های بسیار، نمی‌توانست نسخه اساس باشد)، متنی نسبتاً کامل فراهم شد و سپس با مقابله نسخ مختلف، برای گزینش وجوه برتر کوشیدیم.

ملاک ما در انتخاب ضبط‌های برتر به‌سبب نزدیک‌بودن تاریخ کتابت نسخ و ترجیح‌ندادن قطعی یکی بر دیگری، وجه غالب در بیشتر نسخه‌ها بود؛ همچنین به نکته‌های زبانی، سبکی، لغوی، تناسب کلمات در موازنه‌ها و قرینه‌سازی‌های رایج و استفاده‌شده شاعر و گریز از کاربرد شیوه ذوقی و قیاس شخصی، در حد امکان توجه شد؛ البته آنجا که تکیه بر بیشتر نسخه‌ها و دلایل و قراین چندان کارساز نبود، به احتمال ترجیح و انتخاب وجهی دیگر و یا تصحیح قیاسی انجامید؛ عنوان اشعار نیز در قصاید و قطعات از نسخه «مل» و در رباعیات از «می» انتخاب شد.

همچنین به‌سبب وجود نقص‌ها و کاستی‌ها در نسخ، ناگزیر و در مواردی اندک، واژه‌هایی به متن افزوده شد و افزوده‌ها در [] قرار گرفت؛ علاوه‌بر این، در مواردی که وجوه یادشده در نسخه‌بدل‌ها، وجوه محتمل و درخور توجهی بود، در زیرنویس به مناسب‌بودن این ضبط‌ها اشاره شد تا در صورت دستیابی به نسخه دقیقی از دیوان،

تکلیف این وجوه نمایان شود.

از نکته‌های مهم آن است که به نظر می‌رسد مصحح پیشین (کرمی) نسخه یا نسخی با وجوه نزدیک به متن اصلی در اختیار داشته است (ظاهراً نسخه عبدالحسین بیات) که برخی از ضبط‌های آن نسخه‌ها در هیچ‌کدام از نسخ ما نیست؛ حال آنکه ضبط‌های تأمل‌برانگیز و گاه درستی بوده است که قابلیت اعتماد بدان در متن وجود دارد؛ بنابراین از آنجا که هدف ما دستیابی به متنی منقح است، در اینگونه موارد، ضبط‌های متن چاپی را به متن آوردیم و ضبط نسخ را به زیرنویس منتقل کردیم؛ همچنین بخشی از رباعیات و دیگر اشعار متن را که در هیچ‌کدام از نسخ ما نیامده است، از متن چاپی استخراج و در [] ذکر کردیم.

در بخش رباعیات، تنها نسخه اقدم از اشعار مجد نسخه‌ای است که یازده سال پس از مرگ شاعر کتابت شده است (اگر مشکل اوراق مفقود این نسخه وجود نداشت، بی‌گمان تکلیف بخشی از رباعیات سرگردان، بیش از پیش نمایان می‌شد)؛ به همین سبب شیوه تصحیح به گونه‌ای دیگر است؛ تصحیح در این بخش، با تکیه بر نسخه بریتانیا به عنوان نسخه اساس و سپس مقابله با نسخ دیگر صورت گرفته است؛ به جز موارد ناقص این نسخه، به سبب مفقود شدن اوراق و نیز موارد ناخوانایی که میزان آن اندک است، در سایر موارد ضبط رباعیات بر اساس این نسخه بوده است؛ در دو مورد اخیر به ضبط نسخ دیگر استناد شد.

۲-۳ نقد و نظری بر چاپ و تصحیح پیشین دیوان

آنچه نگارنده این سطور را به تصحیح دوباره دیوان ترغیب کرد، وجود کاستی‌ها و لغزش‌های راه‌یافته به دو تصحیح پیشین است؛ مهم‌ترین ایرادهای تصحیح کرمی در ادامه بیان می‌شود.

۲-۳-۱ معرفی نکردن دقیق نسخه‌ها

مصحح در مقدمه از در دست داشتن نسخ متعدد دیوان می‌گوید؛ اما چنانکه لازمه یک تحقیق عالمانه است، ویژگی‌های این نسخ را معرفی نمی‌کند؛ به گونه‌ای که بر خواننده نامعلوم است برخی وجوه انتخابی ایشان برای متن، که گاهی نیز تأمل‌برانگیز و صحیح است، بر چه پایه‌ای استوار است؛ همچنین ایشان به در اختیار داشتن نسخی شخصی نیز اشاره می‌کنند که امروز برای نگارنده این سطور تکلیف این نسخه‌ها نامعلوم است.

۲-۳-۲ ضبط نکردن دقیق و کامل نسخه‌بدل‌ها

مصحح در هیچ قسمت از تصحیح به ارائه نام نسخه‌های مختلف در زیرنویس نپرداخته و فقط به ذکر تفاوت‌های محدود این نسخ با متن اقدام کرده است؛ حال آنکه اشاره به در اختیار داشتن نسخ یادشده در مقدمه، به یقین نیازمند بیان تفاوت‌های بسیار آنهاست؛ گویا هدف ایشان فقط ارائه متنی از دیوان بوده است.

۲-۳-۳ خطا در بیان قالب برخی از اشعار

مصحح گاهی به ارائه نادرست قالب‌ها، خواه به سبب اختلاط در نسخه‌ها و خواه به سبب خطای شخصی، اقدام کرده است؛ چنانکه بند دوم ترجیع‌بندی به مطلع:

از رخت لاله در نظر روید وز غمت خار در جگر روید

در بخش غزلیات آمده است (همگر، ۱۳۷۵: ۴۳۶) و یا غزلی با مطلع:

ای که در آینه از رخ صورت جان کرده‌ای آب را از رخ محل صورت آسان کرده‌ای

در بخش ترکیب‌بندها آمده است (همان: ۵۲۱).

نمونه‌های دیگری از این خطاها به‌ویژه در غزلیات نمایان است.

۲-۳-۴ راهیابی اشعار دیگر شاعران در دیوان مجد

مصحح اشعاری را از شاعران دیگر در دیوان چاپی آورده که به‌خطا وارد نسخ دیوان مجد شده است؛ بدیهی است با بررسی سبک شعری مجد و تعمق در این باره می‌توان چنین انتساب‌های نادرستی را مردود دانست؛ از این جمله می‌توان به اشعاری از فلکی شروانی، عمیق بخارایی، رضی‌الدین بابا (درباب این موضوع رک: بشری، ۱۳۸۷: ۶۸-۴۸) سوزنی سمرقندی، مولوی و غیره اشاره کرد. به این موارد باید رباعیات راه‌یافته به نسخه‌های دیوان مجد را افزود که متعلق به شاعران دیگر بوده و بررسی آن نیازمند تحقیقات بیشتر است.

۲-۳-۵ غلط‌های فراوان در متن

مهم‌ترین ایراد تصحیح کرمی راهیابی ضبط‌های نادرست در متن است و این امر حاصل بدخوانی نسخه‌ها، خطا در نقطه‌گذاری، غلط‌های املائی، خطاهای وزنی، افتادگی‌ها یا اضافات نابه‌جای کلمات، حروف‌چینی ناشیانه و مقابله‌نکردن نسخ به‌طور دقیق و ترجیح و جوه نامناسب در متن است. مهم‌ترین این موارد بدخوانی یا خطاخوانی نسخ است که ذکر نمونه‌های متعدد این غلط‌ها نیازمند گزارش جداگانه است؛ برای نمونه به موارد زیر بسنده می‌شود.

۲-۳-۵-۱ بدخوانی نسخ

من از عشقت کشیدم داغ بر ران / که گرد ران ز پهلوی تو دارم

کرمی: که این کریان ز پهلوی (همگر، ۱۳۷۵: ۴۵۲).

بیت در نسخ «دان، دن، لن، ت، مج ۱» آمده است؛ در سه نسخه نخست به‌غلط «این گرد ران» و در نسخه «ت» به‌صورت «گردان» آمده است. وجه درست مطابق نسخه «مج ۱» است.

«گرد ران» قسمت پرگوشت ران گوسفند را گویند و «گرد ران داشتن» در معنای عیش است (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل کلمه گرد ران).

ترسد که دلت سرد شود گر دل تنگش / مر صدر تو را نقشه مصدر فرستد

کرمی: تفته مصدر (همگر، ۱۳۷۵: ۵۴۱).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، مج ۱» آمده است؛ وجه کرمی مطابق «دن» و نیز ضبط «دان» به‌صورت «نفسه مصدر» نادرست و وجه صحیح مطابق «مج ۱» است.

از ساده‌دلی باشد اگر ناک‌ده شوخ / لختی جگر سوخته زی حور فرستد

کرمی: کز ماک ده (همان: ۵۳۸).

بیت در نسخ «دان، دن، مج ۱» آمده است؛ ضبط کرمی مطابق «دن» و نیز ضبط «مج ۱» به‌صورت «پاک ده» هر دو خطاست و وجه درست مطابق «دان» است. همچنین در هر سه نسخه «زین» به‌جای «زی» آمده است و وجه کرمی در این باره صحیح است.

«ناک ده» به معنی آنکه چیز مغشوش خاصه مشک و عنبر دهد (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل کلمه چشمارو).

لباس دولت خصم تو باد عاریتی چو جامه شتر عید و لبس چشمارو

کرمی: لبس چشم آزو (همگر، ۱۳۷۵: ۶۲۳).

بیت در نسخه‌های «دان، دا، دن، پا، مج ۱، مج ۲، مج ۳، مج ۴، مل و ک ۱» آمده است؛ ضبط مصرع دوم در چند نسخه به صورت «چو خامه سر به ته افکنده و سیه شده رو» و «چشمارو» به صورت‌های «چشم آزو، چشم آرو، و نیز حسم آرو» آمده است؛ «چشمارو یا چشم آرو» نقش چهره آدمی با چشم و رویی زیباست که بر روی کوزه و سفال ترسیم کنند؛ در آن سکه ریزند با پارچه رنگین می‌پوشانند و برای دفع چشم‌زخم از بام خانه به کوزه می‌افکنند (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل کلمه چشمارو).

ننگ مردان اصلیک گوژو کز جهان باد نقش و نامش گم

کرمی: نیک مرد آن (همگر، ۱۳۷۵: ۶۰۲).

بیت در نسخه‌های «دان، دا، دن، مج ۱ و مج ۴» آمده است؛ ضبط کرمی مطابق این نسخ و خطاست؛ از آنجا که موضوع درباره هجو شخصیتی است که شاعر در چند قطعه از او یاد کرده است، در تصحیح جدید، وجه درست به قیاس برگزیده شد.

حلم تو جویدی است حمل‌پذیر عفو تو وادیی است بحرآشام

کرمی: خشم تو خیمه‌ای است حمل‌پذیر (ظاهراً ضبط نسخه یا نسخی که ما در اختیار نداریم، چنین بوده است)؛ عفو تو دابه‌ای... (همان: ۶۰۰).

بیت در نسخه‌های «دا، پا، مج ۲، مج ۳، مج ۴، مل و ک ۱» آمده است. در چند نسخه به جای «جویدی است» به خطا «خود بیست» و «جود نیست»، به جای «حمل‌پذیر» ضبط «جورپذیر»، به جای «بحرآشام» واژه «سحرآشام» و به جای «وادیی است» ضبط «و دابه‌ای است» آمده است. در تصحیح جدید با توجه به تناسب و جناس موجود در کلمات، «جویدی، وادی، بحر، حلم و حمل» برگزیده شد.

«جویدی» نام کوهی است.

کس مسته شهباز به دراج نماید یا تحفه سیمرخ به عصفور فرستد

کرمی: هسته (همان: ۵۳۹).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، مج ۱» آمده و ضبط «هسته» در تصحیح کرمی و «خسته» در «مج ۱» نادرست است. «مسته» طعمه مرغان شکاری است. در مصرع دوم با وجود ضبط «تحفه» در همه نسخه‌ها، به نظر می‌رسد «طعمه» مناسب بیت باشد.

دندان ستد ز گرگ به رشوت سگ شبان تا از گیاه مرخ گله یک شکم گرفت

کرمی: سرخ (همان: ۱۹۴).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «مج ۶، ک ۳» با ضبط صحیح آمده است و وجه کرمی مطابق نسخ «پا، مج ۲، مل، ک ۱» خطاست. «مرخ» به معنای «نوعی بید دشتی» است (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل کلمه مرخ).

حالیست بنده را که گر آنها کند به شرح بر خاطر تو جلوه کند در لباس شید

کرمی: مالیست... آنها... (همگر، ۱۳۷۵: ۵۶۲).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، مج ۱» آمده است؛ ضبط کرمی مطابق «دن» و خطاست؛ وجه صحیح براساس «دان، مج ۱» است.

تو شناسی به وهم تیز نظر رفتن کبک را ز حجل کلاغ
کرمی: جهل (همان: ۵۸).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، مج ۱» آمده و ضبط کرمی مطابق نسخ یادشده و خطاست؛ «حجل» در معنی «جهیدن کلاغ» است (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل حجل) و در تصحیح جدید به قیاس برگزیده شد.

لیکن نسزد مکاس کردن در وقت کسادای قماشه
کرمی: مکاس گرد کردن (همگر، ۱۳۷۵: ۶۲۹).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، مج ۱» آمده است؛ در «دان» و «دن» به صورت «مکاس گردون» و در «مج ۱» به صورت «بکاس گردون» آمده است. «مکاس کردن» در معنی «چانه زدن» مناسب بیت است (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل بیرنگ) و در تصحیح جدید به قیاس برگزیده شد.

بیرنگ نقش جود نباشد به تب تباه بنیاد ذات خیر نگردد به رنج سست
کرمی: نیرنگ (همگر، ۱۳۷۵: ۵۳۵).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن» آمده است و ضبط کرمی مطابق نسخ یادشده و خطاست؛ وجه درست به تناسب با کلمه «نقش» و معنای بیت «بیرنگ» است و به قیاس در تصحیح جدید برگزیده شد.

بیت در موضوع عارض شدن تب بر ممدوح است و «بیرنگ» نشان و هیولایی باشد که نقاشان و مصوران، مرتبه اول بر کاغذ و دیوار بکشند و بعد از آن قلم‌گیری و رنگ‌آمیزی کنند؛ همچنین بنایان که طرح عمارتی را رنگ بریزند و... (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل بیرنگ).

به نظر می‌رسد «بیرنگ» همان «بیرنگ» در تعابیر امروزی به معنای «پس‌زمینه» باشد.

بیهوده گویی ای بود ار با سیاستت ذکری ز قدر و شوکت چرخ برین کنند
کرمی: بیهوده تازی‌ای (همگر، ۱۳۷۵: ۵۴۳).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «مج ۳، مج ۶، ک ۱، ک ۳» آمده است و ظاهراً به تناسب کلمه «ذکر» و معنای بیت، «بیهوده‌گویی» مطابق نسخه‌های «دان، دن» مناسب است؛ ضبط سایر نسخه‌ها به صورت بیهوده بازی، بیهوده‌تازی و بیهوده گوهری است.

شکست مسندت ارکان تخت کیخسرو ببرد معجرت آیین تاج نوشروان
کرمی: معجرت (همان: ۳۵۶).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «مج ۳، مج ۶، ک ۱، ک ۳، مل» آمده است و ضبط کرمی مطابق بیشتر نسخ و خطاست؛ شعر در مدح «الغ ترکان» حاکم کرمان و همسر قطب‌الدین محمد است؛ بدیهی است «معجرت» به تناسب معنی و به قرینه تاج، مناسب است که براساس نسخ «لن، پا، ک ۲» برگزیده شد.

پس از لفظ اشهد که گفتستی ان لا دگر با الف در نیچیده لامت
کرمی: گفتی ان الله (همان: ۱۸۷).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «دا، مج ۶، ک ۳» آمده است. ضبط کرمی مطابق نسخه «مج ۲» مخل وزن و معنی است و ضبط‌های مختلف «گفته است، گفتید، گفتند» در نسخه‌های دیگر نیز نادرست است. شاعر خطاب به ممدوح می‌گوید: لا بر زبان تو جاری نشده است، مگر پس از واژه «اشهد أن» و گواهی دادن بر یگانگی خدا. وجه درست براساس نسخه «مج ۱» است و در نسخه‌های «دان و دن» به خطا «گفتستی آن لا» آمده است؛ همچنین مصرع دوم در برخی نسخه‌ها به خطا «نیچند، نیچید» ضبط شده است.

متاع کرج نیاید ز رسته تنگت قماش هند نخیزد ز تربت بغداد

کرمی: کرج... رشته تنکت (همان: ۲۲۵).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «دا، مج ۶، ک ۳» آمده است. ضبط‌های کرمی «کرج» مطابق نسخ «مل، ک ۱» و «رشته» مطابق «دان، دن، لن، مج ۵» و نیز اعراب کلمه تنکت، خطاست و ضبط جدید براساس نسخه‌های دیگر و معنای صحیح برگزیده شد؛ نیز ضبط‌های تبت، نیکت، تنک، در نسخه‌های «پا، مج ۵، مج ۱» نادرست است. «کرج» از محلات بغداد و «تنکت» یا تنکوت از بلاد ترکستان است (رک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل کلمات مذکور).

ز نظم خویش یکی بیت کرده‌ام تضمین گرفته مصرع ثانی سبق ز راه سباق

کرمی: مصرع اول (همگر، ۱۳۷۵: ۲۱۳).

شاعر پس از این بیت، یک بیت از قصیده دیگر خود را با جابه‌جایی دو مصرع تضمین کرده است و در اینجا اشاره شاعر به همین نکته است؛ بیت در همه نسخه‌ها به جز «دا، ک ۳» آمده است و ضبط کرمی و دیگر نسخ به صورت یادشده خطا و ضبط «ثانی» فقط در نسخه «مج ۲» آمده و صحیح است. همچنین در اغلب نسخه‌ها به جای «سباق»، «نفاق» ضبط شده که نادرست است.

گر از حمایت او آب جوشنی پوشد خدنگ نار جهد در هوا ز خود حباب

کرمی: از حکایت... هوای خود (همان: ۳۱۵).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «دا، مج ۳، مج ۶، ک ۳» آمده است و ضبط کرمی در مصرع اول و ضبط مصرع دوم مطابق نسخ «دا، مج ۱، مل، ک ۱» نادرست است؛ همچنین ضبط‌های «در هوای او چو حباب، باز جهد، جناب، سحاب، حمایت آداب و...» خطاست. ضبط صحیح به شیوه التقاطی از نسخ متعدد برگزیده شد. شعر در مدح شمس‌الدین صاحب‌دیوان است و شاعر می‌گوید: اگر آب جوشن حمایت او را بر تن کند، از حباب آب که همچون کلاهخود است، تیر آتش در هوا می‌جهد. تناسب کلمات خود، خدنگ، جوشن و نیز نار، آب، هوا در گزینش وجه درست بی‌تأثیر نیست.

ضمیر پاکت از کازرون براندیشد کند به رسته او در رفوگری مهتاب

کرمی: کادرون (همان: ۱۷۸).

نسخه‌های بیت مانند بیت پیشین است و ضبط کرمی و نسخ «پا، ل، ت، مج ۵، مل، ک ۱» به صورت «کارزان، گازران» و ضبط «رشته» در همه نسخه‌ها به جز «ک ۲» به جای «رسته» نادرست است. بیت به «پوسیدن کتان با تابش نور ماه و شهرت کتان کازرون» اشاره دارد؛ شاعر خطاب به ممدوح می‌گوید: اگر ضمیر پاکت از کازرون یاد کند، مهتاب در بازار کازرون به جای پوساندن کتان، رفوگر می‌شود. این مضمون در بیت دیگری از شاعر

چنین آمده است:

چنان ز عدلش تار کتان حمایت یافت که طبع مه را در کازرون رفوگر کرد
(همان: ۲۲۷)

گفتنی است در برخی نسخه‌ها «کند به رشته توی رفوگری مهتاب» آمده که وجه احتمالی است.
اگر شکوه تو بر کوه هیچ جلوه کند ز هیبت تو درافتد به سجده حصن و شاق
نفاذ امر تو بس زود در عراق دهد دژ و شاق و نظیرش به کمترینه و شاق
کرمی: اشاق؛ در اشتیاق و (همان: ۲۸۰).

ابیات در همه نسخه‌ها به جز «دا، ک ۳» آمده است. ضبط کرمی در مصرع دوم مطابق اغلب نسخ و در مصرع چهارم مطابق «ل و مج ۵» و نادرست است؛ بیت در مدح «بهاءالدین جوینی» از حاکمان اصفهان در قرن هفتم است؛ «دژ و شاق» در نظیر از قلاع مهم بوده است و با «وشاق» به معنای «خدمتکار و برده» جناس دارد (ظرافت کاربرد «نظیر» از هنرهای شاعر است). همچنین وجوه دیگر نسخه‌ها (اساق، اتباق، در اشتباه وزیرش و غیره) نادرست است.

رکابش صورت قطیست گویی مه نوزین مجرّه شکل تنگش
کرمی: قطب است گردون (همان: ۲۷۵).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت» آمده است؛ ضبط صحیح مطابق نسخه «دان» است و وجه کرمی مطابق «دن» و نیز وجوه «قطیست گردون» و «قطب گردون» در نسخه‌های دیگر خطاست. در نسخه «دان»، «قطبست و» آمده است.

تشبیه رکاب اسب ممدوح به صورت قطبی، زین به ماه نو، و تنگ اسب به مجره (کهکشان) مدنظر است.
در تولا فی از نبوت نی و هم باشد روا اینقدر آزرم داوود و سلیمان داشتن
کرمی: داوود سلیمان (همان: ۳۲۱).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «دا، مج ۴، مج ۶، ک ۳» آمده است؛ وجه کرمی مطابق اغلب نسخ خطا و وجه «دن، مل، ک ۱» صحیح است (سلیمان پسر داوود است نه داوود پسر سلیمان).

گه بام در وجه خوان بامیانست گه شام خرج شبان دخل شامت
کرمی: گه بامیان وجه نان...؛ گه شام دخل شبان خرج... (همان: ۱۸۸).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «دا، مل، ک ۳» آمده است؛ وجه کرمی مطابق «دان، دن، مج ۱» و ضبط‌های «وجه شان» در مج ۵، «تامیان» در مج ۱ و «تاقیامت» در «پا، مج ۲، مج ۳ و ک ۱» خطاست؛ همچنین وجه «گه شام» در مصرع دوم به جای «گه چاشت» در نسخ «پا، ل، مج ۲، مج ۳، مج ۵، ک ۱، ک ۲» که در اغلب نسخه‌ها آمده، به سبب قرینه‌سازی با «بام» و جناس با «شام» در پایان مصرع، مناسب‌تر است (وجه کرمی در مصرع دوم با توجه به معنای بیت نادرست است).

شاعر خطاب به ممدوح می‌گوید: صبح و شب درآمد و دخل ناحیه بامیان و شهر شام، وجه لازم خوان، و خرج شب‌هنگام تو باد.

زلف تو ز درج سینه پر بود لابد چو نگه نداشتم نیست
کرمی: دل بر بود (همان: ۴۱۱).

بیت در نسخه‌های «دان، لن، مج ۱» آمده است؛ ضبط کرمی در این نسخه‌ها نیست و در معنی و وزن مختل است؛ به نظر می‌رسد «دل برد» وجه احتمالی باشد که در نسخه‌ها نیامده است.

بهر تو داریم سرشکی چو می اشک ندیدیم که ترغو بود
کرمی: برغو (همان: ۴۱۴).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، مج ۱» آمده است. وجه کرمی و ضبط نسخه‌های یادشده به صورت «یرغو» نادرست است؛ «ترغو» به معنای «حریر سرخ» مناسب بیت است و به قیاس برگزیده شد.

روز رزمت چون درآید جیش فتح از شش جهت

دهر بردارد به نوی سختی از هفتخوان

کرمی: به نوعی (همان: ۳۳۹).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «ک ۳» با ضبط‌های نادرست «دهر دارد نوبت سختی، به نوی سختی، دهر دارد سوی سختی، دم بر او آرد به نوی سختی و...» آمده است و ضبط صحیح مطابق «دان، دن، لن، ت» است؛ نیز ضبط کرمی در نسخه‌های یادشده نیست.

ای نکوتر چو شید بر سر تخت وی بهی تر چو شیر شرزه به زین
کرمی: نرین (همان: ۳۴۸).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مج ۱» آمده است؛ ضبط کرمی و نیز همه نسخ به صورت «آن نکوتر، تهی تر... برین» خطاست؛ ضبط صحیح به قیاس برگزیده شد.

شاهی که در زمانه ز تأثیر عدل او ضیغم به پاسبانی غزلان نشسته است
کرمی: پاسبان غزالان (همان: ۲۰۳).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مج ۱» آمده و وجه صحیح مطابق نسخه «دن» و «مج ۱» است؛ وجه کرمی مطابق سایر نسخ و خطاست (غزلان جمع غزال است).

با این همه به تیغ زبانشان بکشته‌ام آنان که در مناظره در من چخیده‌اند
کرمی: خچیده‌اند (همان: ۲۱۷).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مج ۱» آمده است. ضبط چهار نسخه نخست به صورت «جهیده‌اند، خمیده‌اند» و نیز وجه کرمی خطاست؛ وجه صحیح مطابق نسخه «دن» برگزیده شد.

دلا منال به درد ار غراب کرد نعیب که روز هجر نعیب از غراب نیست عجیب
کرمی: از غراب گرد (همان: ۱۸۱).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مج ۱» آمده است؛ وجه کرمی (از غراب) مطابق «دان، مج ۱» و نیز ضبط «نعیب» در «لن، ت، مج ۱» به جای «نعیب»، نادرست است. کرمی در مصرع دوم به جای عجیب، غریب آورده است که در نسخه‌های ما نیست و به سبب جناس موجود با غراب، مناسب‌تر است.

وگر نه تیغ گهربار پارسی گویم بمانده بود به کام اندرون چو تیغ خطیب
کرمی: پارسی کریم، خطیب (همان: ۱۸۴).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، مچ ۱» با ضبط صحیح آمده است.

گه دشمنم به غمزه درد پرده گاه اشک گاهی دلم به قهر کند خسته گاه دوست
دریا کنار چشم من و مردمی در او تردامن و چو مردم دریا شناه دوست
کرمی: به مهر، تر دامن وجود من (همان: ۲۰۰).

ابیات در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مچ ۱» آمده است. در بیت اول، وجه کرمی مطابق همه نسخه، مخل معنی و خطاست؛ هر دو مصرع این بیت دو فاعل دارد (در مصرع دوم، دل و دوست فاعل و «م» ضمیر مفعولی است). در بیت دوم، وجه کرمی مطابق نسخه «دان» و نادرست و ضبط سایر نسخه‌ها صحیح است.

جهان بخشی که سایل را شتابان به خود خواند سخای بی‌درنگش
کرمی: چنان بخشی (همان: ۲۷۴).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مچ ۱» آمده است. وجه صحیح مطابق «مچ ۱» است؛ وجه کرمی مطابق «دن» و نیز وجه نسخ دیگر (چنان‌بخشی) خطاست.

بوسه‌تانی بساختم در دین که همه روزه رغبت آرد بار
کرمی: زنده (همان: ۲۵۶).

بیت در نسخه‌های «مچ ۲، مچ ۳، مل، ک ۱» و با ضبط صحیح آمده و وجه کرمی (در این نسخه‌ها نیست) خطاست.

تهمتن دل شهی کاند رصف رزم نیاید در نظر پور پشنگش
کرمی: نیارد (همان: ۲۷۵).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مچ ۱» آمده است. وجه صحیح مطابق «مچ ۱» است؛ وجه کرمی و دیگر نسخه‌ها از نظر دستوری و معنایی، خطاست (همچنین وجوه «شبی، بزم، پور و» در برخی نسخه‌ها نادرست است).

گرچه از دل زاد دل را او همی دارد به رنج

ورچه از جان خاست جان را او همی آرد به جان

کرمی: دارد به جان (همان: ۳۳۷).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «ک ۳» آمده است. ضبط صحیح مطابق نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مچ ۱» است و ضبط کرمی مطابق بیشتر نسخه‌ها و خطاست؛ همچنین ضبط‌های «راز دل، او دل را، جان او را» در مصرع اول نادرست است (بیت در توصیف اشک است).

جهانبانان که اجرانند ورا فرمانبر و رامند

شب و روزش دو خوش‌گامند یکی اشهب یکی ادهم

کرمی: خوش‌گامند (همان: ۳۰۸).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «مَج ۳، مَج ۵، مَج ۶، مَل، ک ۱، ک ۳» آمده است؛ وجه کرمی و نیز وجه نسخه‌های «دا، پا، ل، مَج ۲، مَج ۴» به صورت «خودکامند» خطاست؛ بدیهی است که ضبط کرمی صورت معمول ضبط نسخه‌ها در حذف سرکش است و «خوش‌گامند» به تناسب «ادهم و اشهب» مناسب بیت است.

بده به سرغمشی کام یار و یاری ایل بپر به غامشی نسل یاغی و ایقاق

کرمی: سرغمش (همان: ۲۸۴).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، دا، پا، مَج ۱، مَج ۲، مَج ۳، مَج ۴» آمده است. ضبط کرمی مطابق نسخه‌های «مَج ۲، مَل» خطاست؛ همچنین دیگر وجوه نسخه‌ها «یاری و اهل، قعاقمی (؟)، انماق، اتفاق» نادرست است؛ «سرغمشی یا سیورغامیشی» به معنای تحفه و «ایقاق» به معنای سخن‌چین، «غامیشی یا غامیشی» به معنای بی‌تفاتی، مناسب بیت است (شریک امین، ۱۳۵۷: ذیل کلمات مذکور).

آخر از شاعری چه یافته‌اند انوری و سنایی و بنی‌دار

کرمی: پندار (همگر، ۱۳۷۵: ۲۵۵).

بیت در نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مَج ۱، مَج ۲، مَج ۳، مَل، ک ۱» آمده است؛ ضبط کرمی مطابق پنج نسخه نخست و نیز ضبط «بیدار» در نسخ «مَل، ک ۱» خطاست؛ گویا مراد «بندار رازی» از مشاهیر قرن چهارم است که مجد در بیت دیگری از او یاد کرده است.

۲-۳-۵-۲ خطا در نقطه‌گذاری (تصحیف)، غلط‌های املائی

برای پرهیز از طولانی‌شدن کلام از ذکر اشعار متعدد در این موضوع پرهیز شد. مواردی با ذکر صفحه بیان می‌شود: ابن‌خاز / انجامز (همان: ۵۸۳)؛ نبیره - نیا / به نیزه - بنا (همان: ۳۴۵)؛ جذر اصم / جذر اصم (همان: ۱۹۵)؛ نیال / نیال (همان: ۵۵۳)؛ با تن فاقه / نا تن ناقه (همان: ۶۳۸)؛ باربک / باریک (همان: ۴۹۲)؛ غمام / عمام (همان: ۱۸۸)؛ لعیب / لعیب (همان: ۱۸۳)؛ خطیب / حطیب (همان: ۲۵۳)؛ مر جند جود / مر چند جود (همان: ۱۸۳)؛ وز دود / وزد دو (همان: ۳۵۴)؛ سبغه / سبغه (همان: ۳۸۰)؛ جواب / چو آب (همان: ۵۵۰)؛ تیغ سدایش / تیغ سدایش، (همان: ۳۸۰)؛ جوقی / خوفی (همان: ۳۴۷) و موارد بسیار دیگر.

۲-۳-۵-۳ اختلالات وزنی (افتادگی یا افزونی کلمات)

مرا به دولت خود از عنا صیانت کن: کرمی: عنایت (همان: ۵۸۴).

بریخت خون دل ریش من به کف خضیب: کرمی: ریش (همان: ۱۸۴).

۲-۳-۵-۴ حروف چینی‌های نادرست

این مثل ماند بدان کآن مرد با لاشه‌خری گفت تا روید گیا می‌کش تو این بار گران

کرمی: بالا شه خری (همان: ۳۴۳).

مرا تبیست کرم را همه نه آن باشد که منعمی کند انفاق صد هزار درم

کرمی: مرا تبیست (همان: ۵۹۴).

۲-۳-۵-۵ خطا در تصحیح عبارات قرآنی و عربی

به جذع نخله و اسقاط حمل بر مریم به «طور سینین» و اسرار «تین و الزیتون»

کرمی: به خذع، طور سینا (همان: ۳۱۵).

(برای اصلاح بسیاری از این خطاها در تصحیح دوم از تکرار آن پرهیز می‌شود).

به موارد بالا باید جابه‌جایی ابیات و نقص در کمیت اشعار به‌ویژه غزلیات و رباعیات را نیز افزود؛ چنانکه در تصحیح دوباره بیش از ده غزل و شمار بسیاری از رباعیات آمده است که در چاپ پیشین نیست.

۲-۴ نگاهی به تصحیح دوم

۲-۴-۱ در اختیار نداشتن نسخه‌های کامل‌تر دیوان

آقای منصف با وجود مقابله چند نسخه اقدم، چندین نسخه کامل‌تر از دیوان را در اختیار نداشته‌اند و این امر سبب نقص فراوان در کمیت اشعار شده است (کل ابیات یادشده در این تصحیح ۲۶۴۵ است)؛ همچنین نسخه اساس ایشان (نسخه پاریس) کاستی‌های فراوان دارد.

۲-۴-۲ نداشتن بهره کامل از نسخه‌های معرفی شده در مقدمه

ایشان در مقدمه، به معرفی نسخه‌هایی پرداخته‌اند که در تصحیح به‌عنوان نسخه‌های کمکی از آنها استفاده شده است؛ حال آنکه چه از نظر حجم ابیات و چه از نظر برخی ضبط‌ها این نسخه‌ها به‌طور دقیق بررسی نشده و بهره‌مندی ایشان از این نسخه‌ها محدود بوده است.

۲-۴-۳ ضبط ناقص نسخه‌بدل‌ها

از دیگر ایرادات این تصحیح آن است که ضبط نسخه‌بدل‌ها کامل نیست و کاستی‌های بسیار دارد؛ گاهی این وجوه ذکر نشده بر متن ترجیح دارد؛ از آن جمله است:

نه‌الش دیده را مسمار و مثقب نباتش پای را پیکان و خنجر

منصف: نباتش نایب پیکان (منصف، ۱۳۷۶: ۳۰).

بیت در همه نسخه‌ها به‌جز «دا، مج ۶، ک ۳» آمده است و وجه منصف مطابق «پا» و ضبط نسخ «مج ۲، مج ۳، مل، ک ۱» به همین صورت، خطاست. مصحح از وجه صحیح نسخه «ل» که مورد استفاده او بوده، در متن و نسخه‌بدل غفلت کرده است.

در آب بسته فکن از صراحی آتش تر که زود بگذرد این خاکدان باد وقار

منصف: آتش تیز (همان: ۲۶).

بیت در همه نسخه‌ها به‌جز «مج ۵، مج ۶، ک ۲، ک ۳» آمده است. ضبط منصف مطابق «پا» و نیز وجه نسخه‌های «مج ۲، مل، ک ۱» به همین صورت خطاست؛ وجه صحیح نسخه «دا» که مورد استفاده مصحح بوده، از متن و نسخه‌بدل‌ها افتاده است.

۲-۴-۴ راهیابی برخی غلط‌ها و ضبط‌های نادرست به متن

افزون‌بر اشکالات مشترک دو تصحیح موجود از دیوان که پیشتر بدان اشاره شد، در تصحیح منصف گاهی اشتباهاتی راه یافته که اغلب حاصل نقص نسخ، خطاخوانی و بدخوانی است؛ صورت صحیح برخی از این موارد در تصحیح کرمی آمده است؛ مانند:

دلت کان و گوهر نبات ضمیرت کفت بحر و گوهر خط با نظامت

منصف: حطاما بطامت (؟) (همان: ۱۲).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «دا، مج ۶، ک ۲، ک ۳» آمده است؛ وجه نسخه‌های «دان، پا، لن، ت، مج ۱، مج ۴» فهمیدنی و مقبول و ضبط سایر نسخه‌ها به صورت‌های نامفهوم «خطایا بطامت، حطاما نظامت، حطای نظامت، عظاما عطایت» خطاست.

روباه بازی‌ای بود ار با شجاعتت یادی ز چنگ و پنجه شیر عرین کنند

منصف: روباه پارسی (همان: ۱۳۳).

بیت در نسخه‌های «دان، دا، پا، لن، مج ۲، مج ۳، مج ۴، مج ۵، ک ۱» آمده و وجه منصف مطابق «دا، پا» و نیز وجه «مج ۴» به همین صورت، نادرست است.

ز نیزه تو دلیلی مبرهنست در آن که مرگ خصم تو در یشک ازدها باشد

منصف: خشک (همان: ۱۳۲).

بیت در نسخه‌های «دان، دا، پا، لن، مج ۲، مج ۳، مل» آمده است. وجه منصف مطابق نسخه «پا» و نیز ضبط نسخه‌های دیگر به جز «دا» به صورت «از اشک، از چنگ، در چنگ» خطاست؛ ضبط صحیح از نسخه «دا» برگزیده شد (منصف از این وجه در نسخه «دا» غفلت کرده است).

نماز برد بر قامتش چو راهب سرو سجود کرد بر عارضش سمن چو شمن

منصف: وثن (همان: ۶۷).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «مج ۶، ک ۳» آمده است؛ وجه منصف مطابق نسخه «پا» و نیز وجوه «شمن و سمن» در نسخه‌های «دان و مج ۱» نادرست است و منصف از نسخه دیگر خود «دا» با ضبط صحیح غفلت کرده است.

لقب و نام تو به ذکر جمیل در نبی گفت ایزد علام

منصف: نوی (همان: ۱۴۷).

بیت در نسخه‌های «دا، پا، مج ۲ مج ۳، مج ۴، مل، ک ۱» آمده است. وجه منصف مطابق نسخ «دا، پا» و نیز ضبط نسخه «مج ۳» به همین صورت، خطای واضح است.

بسی بدند سلاطین بنده پرور لیک تویی به داد و به دین پرورنده سلطان

منصف: سلطنت پرور؛ پروریده (همان: ۵۰).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «مج ۳، مج ۵، مج ۶، ک ۱، ک ۳، مل» آمده است. ضبط صحیح مصرع اول مطابق نسخه‌های «دان، دن، لن، ت، مج ۱» و مصرع دوم مطابق «دان، مج ۱» است؛ وجه منصف مطابق «دا، پا، ل» و نیز ضبط دیگر نسخه‌ها خطاست (ضبط کرمی صحیح است).

موسمست به داغ تو بچه در ارحام مقیدست به رق تو نطفه در اصلاب

منصف: به رزق (همان: ۴).

بیت در همه نسخه‌ها به جز «مج ۳، مج ۶، ک ۳» آمده است. وجه صحیح مطابق نسخه‌های «دان، دن، لن، مج ۱، مج ۲، مج ۵» است؛ ضبط کرمی و منصف و دیگر نسخه‌ها به صورت‌های «به راق، به برق، به روق، به زرق،

به رزق» خطاست.

برخی از دیگر خطاهای واضح این تصحیح عبارت است از:
مدام باده ستان از سهی قد خلخ: منصف: با دوستان (همان: ۳۳).
کلکم ز دست بستند تیر حسود طبع: منصف: پیر (همان: ۳۵).
نه رنگ همتم ببرد زنگ بغض و بخل: منصف: رنگ (همان: ۳۷).
به تهمتی شده هریک معاتب و مطعون: منصف: معایب (همان: ۷۲).

۳- نتیجه‌گیری

احمد کرمی دیوان مجدالدین همگر، شاعر نام‌آشنای قرن هفتم، را بیش از بیست سال پیش تصحیح و چاپ کرد. این اثر بار دیگر با مقابله چند نسخه به‌شیوه انتقادی برای پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصحیح شد؛ اما همچنان اشکالات بسیاری دارد؛ مهم‌ترین این اشکالات در تصحیح کرمی ضبط‌نکردن نسخه‌بدل‌ها، خطاخوانی، بدخوانی، اشتباهات و اختلالات املائی، نقطه‌گذاری، وزنی و غیره است. در تصحیح دوم نیز می‌توان از نقص نسخه‌ها و برخی نادرست‌خوانی‌ها یاد کرد؛ از این رو ضرورت تصحیح دوباره دیوان، نگارنده را بر آن داشت تا با مقابله دوباره نسخه‌های موجود، به رفع برخی از این اشتباهات و کاستی‌ها در حد امکان پردازد. گزینش نسخه اساس با توجه به اصول چنین انتخابی، میسر نبود؛ در نتیجه به‌شیوه التقاطی و انتقادی با مقابله هجده نسخه و جنگ در دسترس کنونی، متنی منقح فراهم شد. با امید به آنکه با دستیابی به نسخه اصح و اقدم، رفع کاستی‌ها و تردیدهای موجود در انتخاب برخی ضبط‌ها در تصحیح مجدد میسر شود. این مقاله مستخرج از تصحیح مجدد دیوان مجدالدین همگر است که نگارنده با ارزیابی و بررسی دیوان چاپی و نیز تصحیح دوم دیوان، برخی از اشکالات موجود را بیان کرده است.

منابع

۱. ابن فوطی، کمال‌الدین ابی‌الفضل عبدالرزاق (۱۳۷۴). *مجمع الآداب فی معجم الالقب*، تحقیق محمد الکاظم، ج ۳ و ۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲. ابن یوسف شیرازی (۱۳۱۸). *فهرست کتابخانه مجلس شورا*، ج ۳، تهران: مجلس شورای اسلامی.
۳. امامی هروی، عبدالله بن محمد (۱۳۹۴). *دیوان*، به کوشش عصمت خویینی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۴. براون، ادوارد (۱۳۲۷). *از سعدی تا جامی*، ترجمه و حواشی علی‌اصغر حکمت، تهران: ابن‌سینا، چاپ سوم.
۵. بشری، جواد (۱۳۸۷). «گناه بخت من این است گناه دریا نیست»، *نامه فرهنگستان*، دوره ۱۰، ش ۳، پیاپی ۳۹، ۶۸-۴۸.
۶. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا)*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی.
۷. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه*، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۸. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳). *سیری در شعر فارسی*، تهران: نوین.
۹. شریک امین، شمیسی (۱۳۵۷). *فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول*، تهران: فرهنگستان ادب و هنر ایران.

۱۰. منصف، مصطفی (۱۳۷۶). تصحیح انتقادی دیوان مجد همگر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت معلم.
۱۱. میرافضلی، سید علی (۱۳۸۷). «جنگ‌شناسی رباعیات مجد همگر به خط نوه او»، نامه بهارستان، سال هشتم و نهم، ش ۱۲ و ۱۳، ۳۳۷-۳۴۶.
۱۲. هاشم‌پور سبحانی، توفیق؛ آق سو، حسام‌الدین (۱۳۷۴). فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه استانبول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۳. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۴۰). مجمع‌الفصحاء، به کوشش مظاهر مصفا، ج ۱ و ۳، تهران: امیرکبیر.
۱۴. همگر، مجدالدین (۱۳۷۵). دیوان، به تصحیح احمد کرمی، تهران: انتشارات ما.
۱۵. یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی رباعیات مجد همگر نسخه بریتانیا با دیگر نسخ خطی و چاپی»، متن‌شناسی ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، سال چهارم، ش ۱۳، ۷۳-۹۰.